

КЛАСОВІ ПОЗИЦІЇ І КЛАСОВІ ІДЕНТИЧНОСТІ: АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

У статті подано результати емпіричного вивчення класових ідентичностей згідно з двома дослідницькими традиціями. Здійснений у рамках традиції вивчення зв'язку класових позицій і класових ідентичностей аналіз даних Міжнародної програми соціального дослідження 2009 року дав підстави констатувати, що велика частина населення України, низки постсоціалістичних і розвинених капіталістичних країн цілком адекватно усвідомлюють свою класову позицію; зокрема, близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими позиціями; сила зв'язку між об'єктивним і суб'єктивним класами досить сильна в усіх порівнюваних країнах (причому в пострадянській Україні вона вища, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах). У рамках традиції типологічного аналізу на ґрунті матеріалів глибинних інтерв'ю сконструйовано типології класових ідентичностей представників середнього і робітничого класів. Результати типологічного аналізу дали змогу уточнити висновки, зроблені на підставі даних масового опитування.

Ключові слова: класова позиція, класова ідентичність, зв'язок класової позиції і класової ідентичності, типи класових ідентичностей.

У сучасній соціології використання поняття «клас» передбачає, що соціальні нерівності й ієрархії не лише фіксуються соціологами в матрицях класових позицій, а й усвідомлюються людьми, а це усвідомлення надалі спричиняється до класово орієнтованих дій (електоральне голосування, солідарність у суспільстві, протестні практики та ін.). Залежно від національних і дослідницьких традицій для концептуалізації суб'єктивного визначення та інтерпретації соціального класу в індивідуальній і суспільній свідомості використовують низку термінів. Класову ідентичність, або «суб'єктивний клас», зазвичай розглядають як суб'єктивне розуміння людиною або групою власного класового становища. Під класовими уявленнями/образами мають на увазі думки соціальних акторів про клас, класову структуру, природу та джерела класових відмінностей.

У західному світі загально визнаною є думка, що останніми десятиліттями ХХ століття внаслідок політики держави загального добробуту поступально послаблювалися класова ієрархія і класова свідомість, розмивалися класові уявлення та ідентичності. Цілковито пояснювано, що через ці об'єктивні тренди суспільного розвитку класова проблематика відійшла на останній план інтересів західних дослідників. Натомість в Україні цього періоду через реінституціоналізацію капіталістичних відносин, перерозподіл власності на засоби виробництва,

появу високого рівня диференціації доходів населення, реформування галузевої та професійної структури, класові відмінності й ієрархії трансформувалися, загострилися, і люди гостро переживали їх. Проблематика класів актуалізувалась у вітчизняному соціологічному дискурсі й передбачала пошук емпірично обґрунтованих відповідей на питання, зокрема про нову класову структуру пострадянського суспільства в Україні, особливості класової свідомості й поведінки представників різних класів¹. У рамках вивчення класової свідомості актуальним є також розгляд класових уявлень і класових ідентичностей в сучасному українському суспільстві, які рідко потрапляють у фокус вивчення соціологів².

Класова ідентичність була предметом багатьох дослідницьких проектів. Знайомлячись із теоретичними й методологічними підходами до її вивчення, можна вирізнити кілька традицій. Традиція вивчення місця класової ідентичності серед інших соціетальних ідентичностей сформована працями Паулі Саррідж (SurrIDGE), Володимира Ядова, Олени Данилової, Сергія Макеєва, Світлани Оксамитної і Олени Швачко

¹ Детально про розподіл класових позицій в українському суспільстві, особливості класової свідомості й поведінки у 2000-ні роки див. статті авторки: [8; 10; 11].

² У цій статті розглядається проблема класових ідентичностей; аналіз класових уявлень планується викласти в окремій публікації. (Класові уявлення представників середнього класу проаналізовано автором у монографії [9, с. 135–174]).

[4; 6; 7; 13; 14; 22]. Традиція дослідження розподілу класових ідентичностей серед членів суспільства, а також зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів об'єднує проекти Річарда Сентерса (Centers), Роберта Ходжа (Hodge) і Дональда Треймана (Treiman), Джефрі Еванса (Evans), Еліна Оліна Райта (Wright) [15; 16; 17; 19; 24]. Типологічний аналіз класових ідентичностей в суспільстві й окремо серед представників певного класу розроблено у дослідженнях Ллойда Уорнера (Warner), Григорія Дилігенського, Олени Симончук [5; 9; 12]. Традицію вивчення механізму та критеріїв класової самоідентифікації закладено у працях Марі та Роберта Джекманів (Jackman), Генрі Таджфела (Tajfel) і Джона Тернера (Turner) [20; 23]. Традицію дослідження впливу класової ідентичності на різноманітні аспекти поведінки розробляли Пітер Бергер і П'єр Бурдьє [1–3].

Цілеспрямоване вивчення класових ідентичностей в пострадянських суспільствах у рамках двох методологічних традицій становило задум цього дослідження.

Вивчення зв'язку класової позиції і класової ідентичності: кількісна стратегія

Спочатку дослідницькі завдання було пов'язано з традицією, яка концентрується на розробці ідей про розподіл класових ідентичностей серед членів суспільства, а також вимірюванні сили зв'язку класових позицій і класової ідентичності. Піонером цієї традиції є Річард Сентерс (Centers) [15], який в середині 1940-х років для дослідження класових ідентичностей в перебігу масових опитувань першим запропонував метод самоідентифікації населення з чотирма категоріями (вищий клас, середній, робітничий, нижчий) та аналізу цих розподілів. Двадцять років по тому таку саму методологію використали Роберт Ходж (Hodge) і Дональд Трейман (Treiman) у дослідженні 1968 року, зробивши висновок про те, що кристалізація класової свідомості усередині кожної «об'єктивної» класової групи фіксується через посилення зв'язку між «об'єктивною» і «суб'єктивною» класовими позиціями [19].

Висновки цих соціологів стали теоретичним засновком багатьох досліджень, подібних за тематикою. Так, аналіз класової ідентичності став частиною проекту вивчення класової структури Великої Британії, який наприкінці 1980-х років провели дослідники Ессекського університету Гордон Маршалл (Marshall), Говард Ньюбай (Newby), Девід Роуз (Rose) і Ка-

роль Воглер (Vogler). Згідно з їхніми даними, в той період 60 % респондентів мислили себе як таких, що належать до певного соціального класу, а понад 90 % змогли віднести себе до конкретної класової категорії [21]. Описана вище методологія закладена також у проект «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціального дослідження (International Social Survey Programme – ISSP), і з 1987 року відповідні гіпотези вже чотири рази (у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках) зазнавали перевірки в порівняльній міжнародній перспективі. Дані цього проекту лягли в підґрунтя багатьох соціологічних досліджень і публікацій. Авторитетом тут є Джефрі Еванс (Evans) [16; 17], який на масивах семи індустріальних країн хвилі 1987 року зробив висновок про те, що взаємозв'язки між об'єктивним класом і суб'єктивним класом (іншими словами, класовою позицією і класовою ідентичністю) є сильними в усіх порівнюваних країнах (певний виняток становлять США). Респонденти, робота яких класифікує їх об'єктивно як представників робітничого класу, мають тенденцію ідентифікувати себе саме з цією категорією (хоча серед них є й ті, хто ідентифікує себе із середнім класом, щоправда, їх значно менше). Водночас більша частина респондентів, що об'єктивно становлять середній клас, ідентифікують себе з відповідною категорією. Дж. Еванс констатував, що 1987 року велика кількість західних країн відрізнялися високою силою зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів (значення коефіцієнта η^2 – близько 0,50–0,40), що свідчить, на його думку, про кристалізацію класової свідомості⁴. На підставі аналізу отриманих даних Дж. Еванс формулює такий основний висновок: класи все ще залишаються акторами соціальних процесів у сучасних суспільствах.

Такого гатунку закономірності соціологи різних країн прагнуть виявити для підтвердження або спростування актуальності класового підходу. Бажаючи приєднатися до цих пошуків, авторка статті висунула низку дослідницьких завдань: по-перше, вивчення розподілу

³ Коефіцієнт η^2 є мірою сили зв'язку між двома змінними, в цьому випадку між об'єктивною класовою позицією (незалежна змінна) і класовою ідентичністю (залежна змінна). Чим ближче значення η^2 до 1, тим більша сила зв'язку двох змінних.

⁴ Єдина країна, де цей зв'язок значимо нижчий – США (значення коефіцієнта η^2 – 0,30). На підставі цього роблять висновок, що класові відмінності менш виражені серед американців, аніж серед громадян інших порівнюваних країн, що підтверджує повсякденні уявлення й експертну думку про те, що США є суспільством із найменшою мірою вираженою класовою свідомістю.

класових ідентичностей серед населення України, Росії й деяких постсоціалістичних і розвинених капіталістичних країн; по-друге, аналіз особливостей класових ідентичностей серед представників різних соціальних класів; по-третє, вимірювання сили зв'язку класової позиції і класової ідентичності. Як емпіричну базу використано дані проекту з вивчення соціальних нерівностей («Social Inequality») 2009 року, здійсненого в рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP). Для порівняльного вивчення взято Україну, Росію і два угруповання – сім постсоціалістичних країн (Польща, Східна Німеччина, Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина, Латвія, Словаччина) і вісім західних (США, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія). У цьому дослідженні об'єктивні класові позиції визначено згідно з класовою типологією Джона Голдторпа; при цьому 11 класів згруповано у п'ять: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібна буржуазія (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані робітники (VIIa і VIIb). Класова ідентичність фіксується шляхом співвідношення респондентом себе з однією із шести категорій – вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий. (На окремих етапах аналізу даних три категорії середнього класу об'єднувалися в одну – «середній клас».)

Результати вивчення розподілу шести класових ідентичностей серед членів порівнюваних суспільств (відповідно до першого завдання) відображено на рисунку 1 у вигляді віддзеркалених діаграм. Частина респондентів, які ідентифікували себе з вищим класом, в усіх країнах мінімальна і майже невірніювана (близько 1 %). Найбільш запитуваною виявилася ідентичність «середній клас», представлена трьома категоріями/верствами – верхній, середній і нижній середній клас (їх зображено ясно-сірим). Її сумарна частка становить в Україні – 52 %, в Росії – 62 %, в постсоціалістичних країнах – 65 %, в західних – 70 %. Проте принципова відмінність криється в розподілі ідентичності «середній клас» за верствами: частки респондентів, що зараховують себе до верхньої та середньої верств, найменш вагомо представлені в Україні у зіставленні не лише із західними країнами, а й із постсоціалістичними. Категорію «робітничий клас» (відображено темно-сірим) використали для самоідентифікації не менш як чверть респондентів у всіх країнах, причому максимально її представлено в Україні (38 %) і

мінімально – в західних країнах (30 %). Нижчий клас (показано чорним кольором) – суб'єктивно найбільший в Україні (10 %), а найменший – в розвинених країнах Заходу (4 %).

Проте головний дослідницький інтерес становить не сам по собі розподіл класових ідентичностей усередині певного суспільства і його порівняння з іншими, а (згідно з другим завданням) особливості класової самоідентифікації людей, що об'єктивно належать до різних класів. Фігури на рисунку 2 відбивають те, як у порівнюваних країнах представники п'яти класів (вирізнених за схемою Дж. Голдторпа) ідентифікують свою класову належність. (Крім того, на рисунку подано ідентифікацію респондентів із чотирма класовими категоріями; три категорії середнього класу об'єднані в одну – «середній клас».) Вочевидно виразний взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного класів (особливо в Україні та країнах Заходу): представники об'єктивних класів, які заведено називати «середніми» (на рисунку це фігури трьох верхніх рядів), – службовий (як вищий середній клас), проміжний (як нижній середній) і дрібна буржуазія (як старий середній) – ідентифікують себе значно частіше (60–79 %) з середнім класом (його у виразно ясно-сірим), аніж з робітничим (13–36 %) (показано темно-сірим). Своєю чергою, респонденти, що об'єктивно посідають позиції робітничого класу (два нижні ряди), частіше (до 62 %) обирають ідентичність «робітничий клас», ніж «середній клас» (23–39 %). (Зауважимо, що ці розподіли є подібними в Україні та західних країнах, на відміну від Росії та постсоціалістичних країн.)

Згідно із третім завданням, досліджено силу зв'язку між класовою позицією і класовою ідентичністю, вимірювану в проекті коефіцієнтом Ета (чим ближче його значення до 1, тим сильніший зв'язок двох змінних). Виявилось, що значення Ета досить високе в усіх країнах; причому стосовно ідентифікації з робітничим класом воно є вищим у постсоціалістичних країнах (зокрема, в Україні – 0,43), ніж у розвинених капіталістичних (0,31). Логічно припустити, що зв'язок між ідентифікацією з робітничим класом і відповідною об'єктивною класовою позицією тісніший у країнах, що мають великий індустріальний сектор і традиції ідеологічного домінування робітничого класу в недавньому історичному минулому. Проте складно пояснити, чому в Україні порівняно із західними країнами вищою виявилася і сила зв'язку ідентичності «середній клас» і відповідних класових позицій (0,47 і 0,33 відповідно).

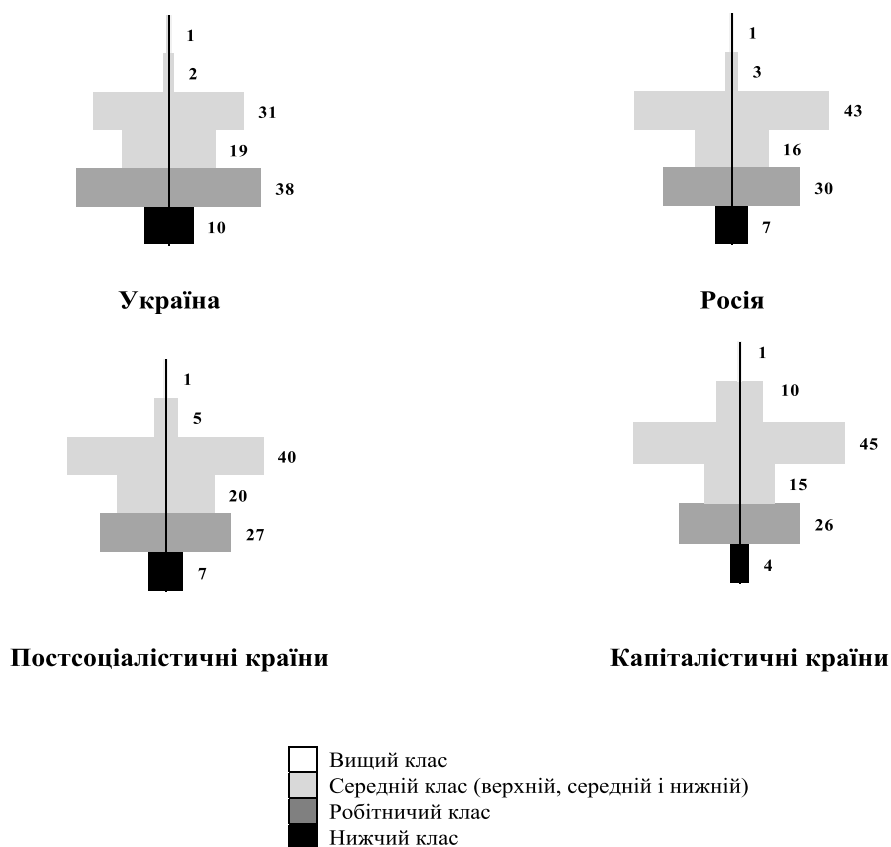

Рис. 1. Розподіл класових ідентичностей у порівнюваних країнах

Отже, дані проекту «Соціальна нерівність» 2009 року дають підстави зробити низку констатацій. 1. В усіх порівнюваних країнах респонденти мислять себе у класових категоріях (у будь-якому разі 98 % в постсоціалістичних країнах і 82 % в середньому в західних співвіднесли себе з певною категорією), при цьому категорія «середній клас» є найбільше запитуваною не лише в західних суспільствах, а й у постсоціалістичних. 2. Близько двох третин представників робітничого та середнього класів ідентифікували себе з відповідними класовими позиціями. 3. Сила зв'язку між об'єктивним і суб'єктивним класами виявилася досить великою в усіх країнах (причому в пострадянській Україні вона вища, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах). Згідно з традицією інтерпретації даних у заявленій методології, виявлені закономірності свідчать, по-перше, про те, що велика частина громадян усіх порівнюваних країн цілком адекватно усвідомлюють свою класову позицію, тобто перший рівень класової свідомості (концептуалізовуваної за типологією Майкла Манна⁵) можна схарактеризувати

як цілком сформований; по-друге, класовий підхід є актуальним в усіх країнах.

Проте у цієї методології є критики (авторка статті приєднує до них свій голос), які піддають сумніву, наприклад, спосіб емпіричного вимірювання класової ідентичності у проекті «Соціальна нерівність», вважаючи, що він може негативно впливати на адекватність зроблених висновків. Зокрема, додаткової перевірки, вочевидь, вимагає висновок про високий рівень класової ідентичності та кристалізації класової свідомості, оскільки закладений у проекті ISSP підхід до вимірювання класової ідентичності здається недостатньо надійним. Так, в анкеті для виявлення суб'єктивного класу задано одне-єдине запитання; шкала має закритий набір категорій; запитання дає змогу «зняти» тільки когнітивний аспект ідентифікації, але не емоційний чи поведінковий (іншими словами, воно не забезпечує визначення того, наскільки вибрана класова ідентичність є суб'єктивно значущою і здатною впливати на вчинки респондента); запитання не виявляє сенсів, що стоять для респондента за вибраною ідентичністю. При цьому на підставі відповідей на це запитання роблять досить узагальнений висновок – про кристалізацію класової свідомості в суспільстві.

⁵ Детальніше про особливості концептуалізації й операціоналізації поняття «класова свідомість», а також особливості його емпіричного дослідження див. [11].

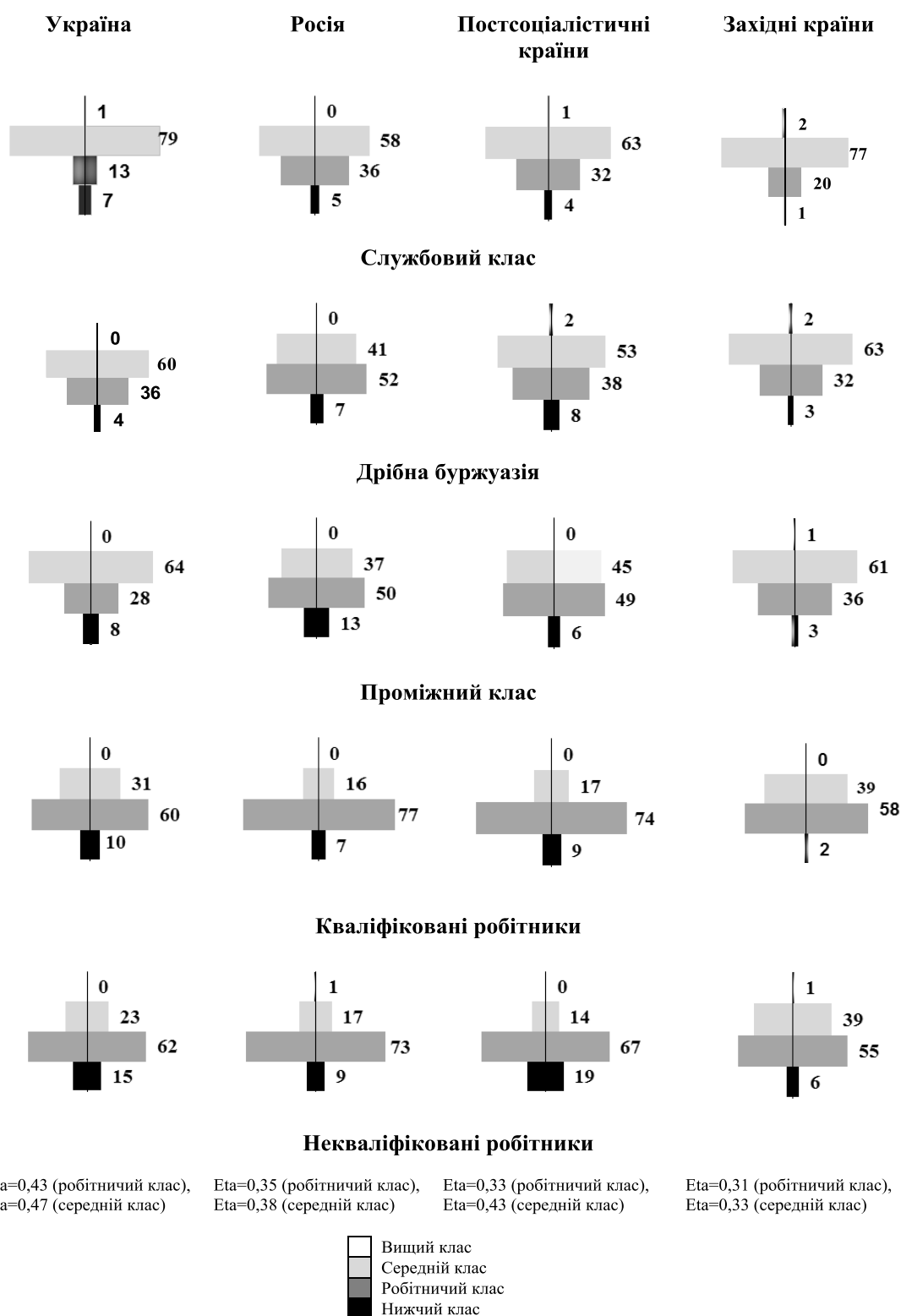

Рис. 2. Зв'язок класових позицій і класових ідентичностей у порівнюваних країнах

Очевидно, що в ситуації масового опитування респонденти справді досить легко ідентифікують свою класову належність у закритому переліку класових категорій (98 % тих, що відповіли в Україні). Проте досвід авторки статті у

глибинному інтерв'юванні з цієї тематики свідчить, що класова ідентифікація респондентів не є спонтанною і чіткою, вона радше ситуативна і нечасто має емоційне наповнення в повсякденному житті [9], що дає підстави для сумнівів що-

до однозначності висновків. Зрозуміло, що потрібні тонші методичні інструменти для вивчення класової ідентичності в масових опитуваннях (наприклад, методика спонтанної ідентифікації Е. О. Райта – детальніше про неї далі) і конкуруючі підходи для триангуляції отриманих даних.

Типологічний аналіз класових ідентичностей: якісна стратегія

Наступний етап дослідження (з використанням методу глибинного інтерв'ю) задумано, щоб уточнити, доповнити або спростувати дані масового опитування. Дослідницькі завдання полягали, по-перше, в конструюванні реальних типологій, якими користуються люди робітничого і середнього класу для опису класового устрою українського суспільства і власної класової позиції; по-друге, в аналізі критеріїв класової самоідентифікації та джерел класових відмінностей; по-третє, в реконструюванні механізму класової ідентифікації. (У цій статті подано результати дослідження лише стосовно першого завдання щодо типологій самоідентичностей.)

Для реалізації цих завдань було використано матеріали серії спеціально організованих автором напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Першу серію інтерв'ю з представниками середнього класу проведено 2002 року (40 інтерв'ю) і теоретично осмислено в монографії «Середній клас: люди і статуси» [9]. Другу серію інтерв'ю з представниками різних груп робітничого класу здійснено у 2005–2006 роках (35 інтерв'ю). Третю серію інтерв'ю з людьми середнього і робітничого класів організовано у 2010–2011 роках у рамках курсу «Аналіз якісних даних в соціології» для магістрів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (80 інтерв'ю).

Під час інтерв'ю використано такі методичні прийоми: 1) методика спонтанної ідентифікації Е. О. Райта⁶; 2) розповідь респондента про класові уявлення й ідентичності, стимульована запитанням про «уявну соціальну драбину»⁷; 3) контент-аналіз наративної частини інтерв'ю, де фіксувалося, в яких категоріях респонденти описують себе та свої суспільні відносини. Зібрані

ні колекції інтерв'ю містять багату інформацію, на основі якої сконструйовано дві типології класових ідентичностей – представників середнього і робітничого класів.

Типологія класових ідентичностей серед представників середнього класу.

Серед представників трьох верств середнього класу (верхнього, середнього і нижнього), диференційованих автором статті на підставі об'єктивних критеріїв (заняття і матеріального статусу), виділено три основні типи класових ідентичностей.

Тип «західний середній клас». Носіями цього типу є люди верхньої верстви середнього класу; він представлений підприємцями середнього рівня, топ-менеджерами й висококваліфікованими фахівцями великих підприємств та організацій, держслужбовцями середньо-високої ланки та ін. Вони ідентифікують себе з «повноцінним середнім класом у західному його розумінні». Підґрунтям для такої ідентифікації є самооцінка респондентами своїх професійно-кваліфікаційних і матеріальних ресурсів як досить високих і цілком порівнянних, на їхню думку, з характеристиками західного середнього класу (серед яких – стабільна трудова позиція, високий матеріальний рівень, ясні кар'єрні перспективи). Ця ідентичність є для її носіїв емоційно позитивною і суб'єктивно задовільною.

Тип «український середній клас» виявлено головним чином серед представників середньої верстви середнього класу; це – дрібні підприємці, професорсько-викладацький склад ВНЗ, висококваліфіковані наукові співробітники, держслужбовці середньої ланки, учителі приватних гімназій, лікарі, що мають приватну практику або працюють у приватних медичних закладах. Вони спонтанно і упевнено ідентифікують себе із середнім класом, проте застерігають щодо його національної специфіки – «за українськими стандартами», «за нашими (українськими) мірками». Ця специфіка, на думку респондентів, зумовлена дефіцитністю важливих елементів, що характеризують повноцінний середній клас, – нестабільність їхнього професійного й економічного становища, відсутність фінансових накопичень, недостатній рівень та якість життя. В перебігу інтерв'ю представники середньої верстви демонструють високу мотивацію досягнень, установку на самореалізацію і віру в оптимістичний розвиток макроекономічної ситуації у країні. Ідентичність «середній клас» є для них емоційно значущою і бажаною, стимулюючи перетворення їх на економічно стабільний середній клас західного

⁶ Методика включає чотири запитання: «Чи є, на Ваш погляд, класи в Україні? Якщо є, то які? До якого класу (з названих вами) Ви відносите себе? Якщо запропонувати набір з чотирьох класів (вищий клас, середній, робітничий, нижчий), до якого з них Ви можете віднести себе?». Детально про методику див. [24, 507–516].

⁷ Формулювання запитання: «Уявіть собі, що на шаблях певної «драбини» розташовані люди з різним становищем в суспільстві: на найнижчому шаблі (1) – ті, хто має найнижче становище, а на найвищому (7) – ті, хто має найвище становище. На якій з цих шаблів Ви поставили б себе?».

зразка. Така мета для них – цілком помітний і не особливо віддалений орієнтир.

Тип «неузгоджений середній клас» властивий представникам нижньої верстви об'єктивно визначеного середнього класу; йдеться про фахівців бюджетної сфери (вчителі, лікарі, наукові співробітники, держслужбовці й керівники середньої ланки) і самозайнятих у різних секторах економіки. Для носіїв цього типу характерна відсутність чіткої соціально-класової ідентифікації. Причиною цього є більш чи менш чітко усвідомлення неконсистентності власних позицій у різних об'єктивних вимірах соціальної стратифікації: з одного боку, їм властиві досить високі самооцінки професійно-освітнього статусу, які є потенційною підставою для ідентифікації себе із середнім класом; з другого боку, високий професійний статус не є підкріпленим відповідним матеріальним статусом і суспільним престижем, що унеможливає для них віднесення себе до повноцінного середнього класу⁸. Усвідомлення статусної неузгодженості (дисбаланс інвестицій і винагород) призводить до ситуації соціальної депривації: респонденти вважають себе недооплачуваними, а несправедливо низька оплата праці вказує на неprestижність професійної діяльності, перетворюючись на джерело негативного соціального самопочуття. Спонтанно з категорією «середній клас» вони себе або не ідентифікують (виражаючи впевненість, що претендувати на такий статус вони поки не можуть), або відносять себе до нижнього середнього класу, і це, як правило, становить негативну ідентичність. Виходячи зі свого негативного досвіду соціальної ідентифікації, представники цього типу радше схильні заперечувати наявність в Україні повноцінного середнього класу.

Таким чином, якість ідентичності у представників різних верств середнього класу залежить від міри узгодженості їхніх самооцінок матеріального і професійно-освітнього становища. Істотна неузгодженість статусних самооцінок у різних ієрархіях у респондентів нижнього середнього класу призводить до суб'єктивної неможливості звести воєдино своє становище в суспільстві, чим пояснюється відсутність чіткої соціально-групової ідентифікації. Ситуація ж зіставності об'єктивних характеристик (баланс доходу і професійно-освітнього статусу) спричиняється до кристалізації соціального статусу і

⁸ Факт, що представники нижньої верстви середнього класу є носіями неузгоджених статусів, увиразнюється при відповіді на запитання про самовизначення на соціальній «драбині»: респонденти пропонували ідентифікувати свій статус окремо на двох різних «драбинах», що окремо оцінюють їхні матеріальний і професійно-освітній статуси.

позитивно впливає на процес соціальної самоідентифікації. Так, представники середньої верстви ідентифікують себе із середнім класом «за українськими стандартами», а верхньої верстви – з «повноцінним (західним)» середнім класом. Саме ці соціальні групи утворюють ядро середнього класу і за об'єктивним становищем, і за суб'єктивним відчуттям, проте концентрація їх в українському суспільстві залишається незначною. Той факт, що з боку представників верхньої та середньої верств поняття «середній клас» активно запитуване при самоідентифікації, підтверджує висновки деяких соціологів, згідно з якими нові уявлення найактивніше опановують люди, добре адаптовані, наділені сильною мотивацією успіху в рамках інституціональних установ [5, с. 80–81]. Ці респонденти саме такі: орієнтовані на кар'єру, причому робили її (чи планували зробити) і за радянських часів, ставлячись до цього дуже інструментально і прагматично, відверто заявляючи, наприклад, що вступали в партію суто заради кар'єри. Нині самоідентифікація із соціальною категорією «середній клас», наділеною у громадській думці позитивним модерним змістом, важлива для них як визнання професійного і життєвого успіху. Причому потреба особи в соціогруповій самоідентичності тим сильніша, чим результативніша її професійна діяльність.

Слід зазначити, що ця типологія, сконструйована авторкою на початку 2000-х років у перебігу аналізу першої серії інтерв'ю, не зазнала змін і в 2010-х під час третьої серії інтерв'ювання. Змінилася, мабуть, кількісна представленість цих типів серед респондентів: наймасовішим типом усе ще залишається нижній середній клас – носії неузгоджених статусів, проте впевненіше пред'являються ідентичності «західного» та «українського» середнього класу. Як і раніше, не виявлено прикладів спонтанної ідентифікації себе з робітничим класом (що було непоодинокими випадками серед представників об'єктивного середнього класу під час масового опитування). Крім того, досвід інтерв'ювання показав, що не всі респонденти схильні уявляти соціальну структуру суспільства і визначати себе в класових термінах, пропонуючи свої класифікації й номінації самоідентифікації (наприклад, за мірою самореалізації, за рівнем суб'єктивності у своїй життєдіяльності та громадському житті).

Типологія класових ідентичностей серед представників робітничого класу.

У перебігу аналізу текстів інтерв'ю з представниками робітничого класу зафіксовано три

типи класових самоідентичностей. Кожен з типів властивий як висококваліфікованим, так і некваліфікованим робітникам.

Тип «робітничий клас». Слова «робітничий клас» і «робітники» респонденти нечасто вживали спонтанно (без підказки інтерв'юера) у відповідь на запитання про класову належність (із 70 зібраних інтерв'ю таких випадків тільки п'ять). Контекст вживання свідчить, що для носіїв такого типу ідентичності ці категорії означають не лише трудову позицію («зайнятий фізичною працею», «виконавець певного обсягу роботи», «людина робітничої професії»), а й усвідомлення класового конфлікту з представниками інших класів, якому вони протиставляють себе («трудівників», «створювачів», «виробників») – їм («хазяям, олігархам, паразитам, дармоїдам»). В одному випадку цей тип ідентичності властивий робітникам старшого віку, що набули трудового досвіду за радянського періоду і продовжують працювати на великому і досить успішному підприємстві, ностальгують про радянське індустріальне минуле. В іншому випадку категорію «робітничий клас» використовували для самоопису робітники (незалежно від віку), залучені до профспілкового руху як активісти із досвідом страйкової активності. В обох випадках ідентичність, пред'явлена респондентами, є мобілізувальним елементом для захисту своїх інтересів, водночас вона має радше негативну модальність: вони висловлюють думку про низьку культуру сучасних робітників, незахищеність їх, пасивність і неконсолідованість.

Тип «середній клас». Представникам цього типу властива спонтанно пред'явлювана ідентичність із середнім класом; при цьому про належність до робітників вони не лише не згадують упродовж усього інтерв'ю, а й ігнорують навідні запитання інтерв'юера. Можна виокремити кілька значень, у яких поняття «середній клас» вживали респонденти-робітники. В одному значенні його використовують як синонім визначень «нормальні», «звичайні», «прості» люди, «такі, як усі», «як більшість». При цьому віднесення себе до середнього класу не залежить від середнього матеріального стану (таку ідентичність привласнюють навіть ті, хто зарахував себе до бідних верств населення). Ідентифікуючи себе із середніми, «звичайними» для українського суспільства верствами, робітники радше втішають себе типовістю цієї позиції, ніж висловлюють тим самим задоволеність досягнутим статусом. В іншому значенні «середній клас» – це люди більш-менш матеріально забезпечені, мають стабільну роботу, невеликі накопичення (на осві-

ту дітей, «про чорний день», «на випадок хвороби»). Вони, як правило, ретельно обговорюють диференціацію середнього класу на верстви й детально пояснюють належність до однієї з них (частіше – до нижньої середньої верстви). Для представників цього типу досягнення стабільної середньокласової позиції в доході, стилі життя і матеріальному добробуті є декларованою метою і усвідомленим життєвим орієнтиром.

Амбівалентний тип «робітничий і середній клас». Описані вище «чисті» типи ідентичності або з робітником, або із середнім класом уявлялися в інтерв'ю не так часто як комбінований варіант. У перебігу інтерв'ювання було сформульовано гіпотезу, підтверджену на етапі аналізу: класова ідентичність робітників амбівалентна і ситуативна – вона змінюється залежно від ситуації самоопису (на роботі або поза роботою). Описуючи сферу роботи, респонденти вдаються до ідентичності «робітничий клас» чи «робітник». Контексти пред'явлення вочевидноють, що за допомогою цих категорій робітники визначають передусім свій професійний статус і супутні йому обставини – і не більше. Їхня ідентичність із робітничим класом здебільшого латентна – спонтанно (без підказки інтерв'юера) її пред'являють нечасто. Коли під впливом навідних запитань вони артикулюють свою належність до цього класу, то стає зрозуміло, що в підґрунті такого самовизначення перебувають їхні професія/заняття (те, що вони мають робітничу спеціальність, зайняті фізичною працею), статус зайнятості (те, що вони є найнятими робітниками; опозицію номінації «робітник» в цьому випадку становлять «хазяїн, власник підприємства»), владні повноваження (їм як підлеглим-виконавцям протистоїть «начальник» будь-якого рівня – заводу, цеху, ділянки). У контекстах цих значень є місце для уявлення про себе як про пригнобленого, експлуатованого, безправного. Багато робітників емоційно описують проблемні ситуації на робочому місці (низька зарплата і її несвоєчасна виплата, неоплата понаднормової праці), обговорюють макросоціальні проблеми та соціальну несправедливість (корупція, рейдерські захоплення підприємств, величезна нерівність доходів), проте заяви про наміри об'єднуватися в політичні партії або профспілки для захисту своїх інтересів і контролю суб'єктів влади в різних її іпостасях (від власника заводу до політиків) звучать нечасто; приклади позитивного досвіду протестних дій одиничні. Коли ж у рамках самоопису респонденти мають на увазі сферу поза роботою, вони вважають адекватною і бажаною ідентичність «середній клас».

Розповідаючи про матеріальне становище, рівень і спосіб життя, вони оцінюють їхні характеристики як близькі до середнього класу або такі, що до нього тяжіють. Властивий їм стиль життя, на погляд респондентів, визначається обсягом матеріальних ресурсів, які перебувають у їхньому розпорядженні, а не характером праці. Ця ситуаційність ідентифікації свідчить, що для самих робітників поза сферою роботи немає підстав говорити про особливу «культуру робітничого класу» або специфічний для робітників стиль життя. Очевидно, що роздвоєність ідентичності не сприяє формуванню класової свідомості.

Висновки

Викладені результати емпіричного вивчення класових ідентичностей згідно з двома дослідницькими традиціями дали підстави для низки висновків.

Здійснений у рамках традиції вивчення зв'язку класових позицій і класових ідентичностей аналіз даних Міжнародної програми соціального дослідження 2009 року дозволив констатувати, що більшість представників робітничого і середнього класів вважають сучасну Україну класовим суспільством і досить легко відносять себе до певного класу; крім того, статистично фіксується досить сильний зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами (причому в пострадянській Україні він вищий, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах).

У рамках традиції типологічного аналізу на ґрунті матеріалів глибинних інтерв'ю сконструйовано типології класових ідентичностей представників середнього і робітничого класів. Результати цього аналізу дозволили уточнити висновки, зроблені на підставі даних масового опитування. 1. У перебігу інтерв'ювання представники об'єктивно визначеного середнього класу при спонтанній ідентифікації не вдавалися до категорій «робітничий» або «нижчий» клас, тоді як в ситуації опитування із закритим набором класових номінацій частка таких становить в середньому близько третини. Спонтанно пред'явлювані номінації власного класового становища представників різних верств

середнього класу оберталися переважно навколо категорії «середній клас» із широким репертуаром прикметників-уточнень («повноцінний», «західний», «український», «потенційний», «неузгоджений»). У підґрунті вирізнення трьох типів ідентичностей («західного», «українського» і «статусно-неузгодженого») середнього класу лежить рівень консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного і матеріального статусів. 2. Особливості ідентифікації респондентів-робітників у ситуації інтерв'ю змушують якщо не піддати сумніву результати масового опитування (згідно з яким 60 % робітників обирають ідентичність «робітничий клас»), то прояснити сенс, якого вони надають цій категорії. Можна припустити, що більшість кваліфікованих і некваліфікованих робітників, які в закритому списку класових номінацій віднесли себе до категорії «робітничий клас», були носіями типу амбівалентної ідентичності «і робітничий, і середній клас». У закритому списку вони обирали відповідь «робітничий клас», очевидно, вкладаючи в неї сенс, що стосується головним чином їхнього професійного статусу; проте водночас, як показує практика інтерв'ювання, вони тяжіли до ідентичності «середній клас» як соціально бажаної й такої, що відповідає їхньому економічному статусу і стилю життя. Це спостереження збігається з даними західних дослідників, які, опитуючи робітників про поняття «клас», виявили, що більшість відповідей респондентів ґрунтуються на уявленнях про рівень доходу і матеріальні стандарти рівня життя [18].

Крім того, набутий в описаному проекті досвід переконує, що методи вивчення класової ідентичності залишаються недостатньо адекватними для тонкого схоплення усіх методологічно розроблених теоретиками ідей. Наприклад, залишаються актуальними й дискусійними завдання емпіричної фіксації не лише пізнавального компонента класової ідентичності, а й емоційного і поведінкового; а також вивчення механізму формування і трансформації класової ідентичності впродовж життєвого циклу людини. Тематика класової ідентичності потребує подальшої розробки у рамках різних дослідницьких підходів.

Список літератури

1. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Л. Бергер ; [пер. с англ. и под ред. Г. С. Батыгина]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
3. Бурдьё П. Различение: социальная критика суждения / П. Бурдьё ; [пер. с фр. М. С. Добряковой] // Западная экономическая социология : Хрестоматия современной классики. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 537–565.
4. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е. Н. Данилова,

- В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.
5. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса / Г. Г. Дилигенский. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2002. – 285 с.
  6. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 182 с.
  7. Макеев С. О. Тенденції становлення середнього класу / С. О. Макеев, С. М. Оксамитна // Українське суспільство: десять років незалежності / [За ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2001. – С. 278–285.
  8. Симончук Е. Класовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / [Под ред. Е. Головахи, С. Макеева]. – К. : Інститут социологии НАН Украины, 2007. – С. 33–104.
  9. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – К. : Інститут социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
  10. Симончук О. Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50–96.
  11. Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 56–84.
  12. Уорнер Л. Социальный класс и социальная структура ; [пер. с англ. О. Лукша] // Рубеж. – 1999. – № 10–11. – С. 42–56.
  13. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1996. – № 3–4. – С. 158–181.
  14. Ядов В. А. Социальные идентификации личности в условиях быстрых социальных перемен / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности–2. – М. : Ин-т социологии, 1994. – С. 265–288.
  15. Centers R. The Psychology of Social Classes / R. Centers. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1949. – 244 p.
  16. Evans G. Class Conflict and Inequality / G. Evans // International Social Attitudes: the 10th BSA report. – SCPR, 1993. – P. 123–142.
  17. Evans G. Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema / G. Evans, C. Mills // European Sociological Review. – 1998. – Vol. 14 (1). – P. 87–106.
  18. Halle D. America's Working Man / D. Halle. – Chicago : The University of Chicago Press, 1984. – 360 p.
  19. Hodge R. W. Class Identification in the United States / R. W. Hodge, D. W. Treiman // American Journal of Sociology. – 1968. – Vol. 73. – P. 535–547.
  20. Jackman M. R. Class Awareness in the United States / M. R. Jackman, R. W. Jackman. – Berkeley : University of California Press, 1983. – 241 p.
  21. Marshall G. Social Class in Modern Britain / G. Marshall, H. Newby, D. Rose, C. Vogler. – London : Routledge, 1989. – 336 p.
  22. Surridge P. Class Belonging: a Quantitative Exploration of Identity and Consciousness / P. Surridge // The British Journal of Sociology. – 2007. – Vol. 58. – P. 207–226.
  23. Tajfel H. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior / H. Tajfel, J. Turner // Psychology of Intergroup Relations / S. Worchel, W. Austin (Eds.). – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
  24. Wright E. O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analyses / E. O. Wright. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 278 p.

O. Simonchuk

CLASS POSITIONS AND CLASS IDENTITY: AN ANALYSIS OF RELATIONSHIP

The article presents the results of an empirical study of class identities according to two research traditions. The analysis of data from the 2009 International Social Survey Programme was carried out within the tradition of studying the relationship between class positions and class identities. It allowed to state that the majority of the population of Ukraine, as well as of the number of post-socialist and capitalist countries has an adequate awareness of their class position. In particular, about two-thirds of the working and middle classes identify themselves with their corresponding class position. The correlation between the objective and subjective class is quite strong in all the countries under comparison (and it is higher in post-Soviet Ukraine than in the developed capitalist societies). Within the tradition of typological analysis, typologies of class identities of the middle and working classes were designed based on in-depth interviews. Consequently, the results of typological analysis allowed to specify the conclusions drawn on the basis of the mass survey data.

Keywords: class identity, class position, relationship of class position and class identity.

Матеріал надійшов 22.04.2014